

av boken samlar han upp tankarna om mångfaldsarbete inom svensk kulturmiljövård.

I kulturmiljövården har Riksantikvarieämbetet en central roll. Som statlig myndighet får Riksantikvarieämbetet sina direktiv från regering och departement. Mångfaldsdirektiven har funnits sedan förra seklet men markerades ytterligare när den svenska regeringen beslöt att 2006 skulle vara ett mångkulturår. Frågorna om den kulturella identiteten blev viktigare och många diskussioner om kultur och kulturarv samlades upp under begreppet historiemedvetande. Det var inte detsamma som individens medvetenhet om historien. Snarare spred historiemedvetenheten ett förklarande ljus över hennes existens och beskrev vem hon själv var, säger Högberg. Men problemet med det resonemanget är naturligtvis att kontrollera alla de variabler som den subjektiva historien representerar eftersom det visar sig att människan har flera lager av ”medvetenheter” som sällan ger något entydigt svar på vem hon är. För att skärpa sina frågor om meningsproduktion och kulturarv fördjupar sig Högberg i vad han benämner dåtid, nutid, framtid, samband, historiekultur, aktivering, mening och handling. Sedan lägger han till integrationsbegreppet och skillnaderna mellan social och kulturell integration, rörelse och stabilitet, komplexitet, representativitet, kollektiv och individuell identitet, essentialism och konstruktivism, ethnos och demos.

Orden vänder sig till en initierad läsekrets. Vid tämligen enkla påståenden hänger ibland ett kluster av referenser. Vad de betyder framgår inte alltid. Författaren skriver successiva förklaringar om sina vägval i hela boken och skillnaden mellan bokens kapitel kan upplevas som otydlig. När det gäller mediala uttryck så är det foton och bilder som jag saknar i denna bok.

Anders Högberg har valt en hög utsiktspunkt men perspektivet som handlar om demokrati och rättighetsfrågor gör boken viktig. Det finns en plats för både torpinventeraren och den nyanlända flyktingfamiljen i kulturmiljövårdens mångfald. I den här boken är det inte de materiella tingen som ligger på bordet eller de senaste rönen om människan i äldre tid. Anders Högberg berättar om mångfaldsfrågornas väg in i kulturmiljövården och hur det gick till att utveckla programmen för delaktighet och tillgänglighet. Det gör den till ett inlägg i debatten om kulturmiljövården och sett i ett större perspektiv handlar det om rätten till historien, om människovärde och samhälle.

Gösta Arvastson, Uppsala

Anders Hammarlund: *En bön för moderniteten. Kultur och politik i Abraham Baers värld*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2013. 302 s., ill. ISBN 978-91-7331-565-4.

Som bekant har göteborgarna ansetts benägna att vitsa, lite i tid och otid. En gång trodde jag att ordvitsen vuxit fram i den gamängaktiga miljö som frodades i stadens hamn- och varvskvarter. Om dess snarast judiska ursprung visste jag föga, även om jag liksom så många andra Göteborgsbarn låtit mig fotograferas i Aron Jonassons ateljé. Det var nämligen denne firmans grundare, Göteborgsjude i tredje generationen, som har ansetts ha börjat utveckla denna specifika skämtsamma genre. Själv lät han kalla sig ”storvitsiren”. Sin journalistiska förmåga hade han fått tillfälle att utveckla på Göteborgs-Posten, som startats av David Felix Bonnier, bror till bokförlagets grundare Albert. En kollega och umgängesbror till Jonasson var Mauritz Rubenson, ”flygande reporter” på Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, ledd av Sven Adolf Hedlund, som även lyckats knyta den unge Viktor Rydberg till redaktionen.

Rubenson var son till en judisk konditor, som drev Bloms salonger, en livligt frekventerad mötesplats, inhytt på baksidan av Grand Hotell Haglund, beläget nära den nyanlagda järnvägsstationen. Det var i de centrala kvarteren innanför Vallgraven som de framgångsrika judiska handelsfamiljerna hade bosatt sig. Vid den förnäma Stora Nygatan mitt emot Trädgårdsföreningen stod 1855 synagogan färdig, invigd i närvaro av Hedlund och Rydberg, som beskrev den soledda tilldragelsen i sin tidning. Här var Göteborg tidigt ute, då det dröjde ytterligare femton år innan F.W. Scholanders synagoga i Stockholm byggdes.

Denna göteborgska miljö har musiketnologen, kulturvetaren och, är man benägen tillägga, urbansociologen Anders Hammarlund kartlagt i den genreöverskridande boken *En bön för moderniteten. Kultur och politik i Abraham Baers värld*. Insiktsfullt förbinder författaren Göteborg med Kontinentaleuropas reformjudendom och musiktradition. Baers musikteoretiska och liturgiska skrift *Baal t'fillah oder Der praktische Vorbeter* bildar utgångspunkten för Hammarlunds framställning. Han förvånas över att den tillkommit i Göteborg och inte i något mer centralt beläget judiskt kulturcentrum. Baer hade från Berlin kommit till Göteborg under den period då den tjeckiske tonsättaren Bedrich Smetana vistades i staden. Själv kom han att som kantor i den mosaiska församlingen bli Göteborg trogen till sin död.

Precis som Budapest blev kallat Judapest kunde Göteborg döpas om till Jödeborg eller Judeborg. Decennierna kring och efter 1800-talets mitt var en dynamisk period i stadens historia, präglad av liberalism och tolerant kosmopolitism, till vilka de judiska invandrarna högeligen bidrog. Några år före synagogans tillkomst hade Börshuset byggts, några år därefter stod Stora Teatern klar. Politiskt stod liberalismen stark. Det ansågs att fri handel mellan staterna befremjade freden. Stadens domprost, nykterhetsförkämper Peter Wieselgren dristade sig t.o.m. att framföra åsikten att nederlaget vid Poltava i så måtto varit lyckosamt för Sverige att fredsfrämjandet kommit att ersätta krigsäran i vår yttre politik. Med följtongnsromanen *Den siste atenaren* och debattskriften *Bibelns lära om Kristus* utmanade Viktor Rydberg den religiösa trångsyntheten. Vid sidan härom är det märkligt att se hur den judiska intelligentian bidrog till att forma en specifik svensk kulturkanon. Karl Warburg, född och länge verksam i Göteborg, skapade tillsammans med Henrik Schück det första översiktsverket över svensk litteratur. I Göteborg lät paret Fürstenberg, Pontus och Götilda, född Markus, i sitt spatiösa hem invid Hotellplatsen, i ett för offentligheten tillgängligt galleri förevisa konst, som främst hörde hemma inom den utpräglad nationalromantiska stilen. Samma inriktning på nordiskt ljus och natur hade den stockholmske stamfränden Ernest Thiel, då han utformade sitt galleri vid Blockhusudden på Djurgården. På Nääs herresäte vid Sävelången mellan Göteborg och Alingsås där huvudbyggnaden inköpts av grosshandlaren August Abrahamsson, tidigare ägare av fastigheten närmast synagogan, grundades en skola för att utveckla den svenska slöjdtidningen. Verksamheten kom att ledas av hans systerson Otto Salomon, som dessutom lät arrangera folkdanser vid välbesökta midsommarfester, inkarnationen av det svenska. För Sion och Jerusalem hade dessa emanciperade högreståndsjudar snarast mindre känsla än sina kristna landsmän. Ändå måste det ha varit spännande för Sophie Elkan, Otto Salomons syster, att få beledsaga Selma Lagerlöf till Det heliga landet, då hon på plats skulle insupa atmosfären inför romanbygget om Näsböndernas utvandring.

Givetvis noterar Hammarlund hur idéklimatet successivt förändrades i mer nationell, reaktionär riktning, väl synligt i vokabulären. Nygoticismen övergick i hyllningar av germaner och arier, den positiva antitesen till begreppet semiter. Även Rydberg, Fröding och Ellen Key lät sig ryckas med. I Göteborg arrangerades i storsvensk anda Gustav Adolfsmarscher, avslutade

vid Bengt Erland Fogelbergs kungastaty, som hade stått färdig ett år före synagogan. I västkustmetropolen grundades också "Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet", ledd av Vilhelm Lundström, Göteborgs högskolas förste latinprofessor. Vid tiden för första världskriget blomstrade den nationella retoriken.

Judarna liksom andra minoriteter inkluderades inte längre i det ideala homogena nationsbygget. Dessutom splittrades de inbördes. I Göteborg följde de äldre väletablerade judiska familjerna med den övriga societeten upp till Vasastaden, medan de nyanlända östjudarna hamnade i arbetarstadsdelar som Landala, Annedal och Haga. På andra sidan Järntorget bedrev de affärsverksamhet vid den brokiga, livaktiga Andra Långgatan. Med östjudarnas ankomst tilltog antisemitismen.

Den göteborgske grosshandlaren och riksdagsmannen Pehr Emanuel Lithander, som starkt upplevde konkurrensen från de judiska firmorna, väckte flera motioner i invandrarfientlig och antisemitisk anda. Det var också i Göteborg som 1923 den dubiösa Sveriges Antisemitiska Förening tillkom, på initiativ av den Wagnerfrälste kyrkoherdesonen Barthold Lundén. Det var en plump i protokollet just samma år som den stolta jubileumsutställningen ägde rum. Lundén stod också bakom boulevardbladet *Vidi*, klart antisemitisk liksom homofobisk.

Det är alltså en tydlig skillnad mellan Göteborg kring 1800-talets mitt och under mellankrigstiden, då Hammarlund sätter punkt för sin framställning. Som alla platser är Göteborg mångskiftande och motsägelsefull. Reaktionens krafter tilltog vid den tid, då Torgny Segerstedt tagit över redaktionsstolen på Handelstidningen efter Sven Adolf Hedlund och dennes brorson Henrik Hedlund. De mörka, med tiden alltmer bruna strömningarna gick det knappast att lättvindigt vitsa bort. I sin motståndarsarsenal hade Segerstedt andra verktyg, framför allt den stilistiska briljansen. Det judiska stod han nära, inte minst genom ägarförhållandena inom den tidning han tjänade. Han lät dessutom sina barn utbildas i Göteborgs samskola, även med judisk anknytning.

Hammarlund har skrivit en bok rik på perspektiv. Genom att Göteborg genomgående relateras till de allmänna europeiska idéströmningarna skiftar han ofta fokus. Framställningen löper därmed risk att ibland bli väl fragmentarisk. Boken har även utkommit på engelska, med fyllig notapparat, något den svenska versionen saknar. Den vida kontexten är en stor fördel. Det medför att Göteborg får äran att jämföras med metropoler som

Frankfurt, Wien och Berlin. Hammarlund verkar vara lika hemmastadd i dem alla.

Bert Mårald, Umeå

Eskil Franck: *Giv mig, min son, ditt hjärta*.
Fri Tanke, Stockholm 2013. 175 s. ISBN
978-91-8606-185-2.

Strax intill Lunds domkyrka restes 2005 en staty över kyrkomannen Henrik Schartau, som genom sin själavård och predikostil lade grunden till en djupgående religiositet med spridning i framför allt Göteborgs stift. Det skedde trots att rörelsen först mötte markant motstånd från stiftets ledning. Biskop Carl Fredrik af Wingård, senare ärkebiskop, sökte motarbeta de präster, som influerats av riktningen genom att tvångsmissivera dem till stiftets utkanter. Det var en policy som snarare påskyndade än hindrade spridningen.

Småningom utvecklades Uddevalla, tidvis den kyrkligaste av Sveriges städer, till ett dominerande schartauanskt fäste. Till det bidrog i hög grad kyrkoherden Gustaf D. Björck, senare biskop i Göteborg. Björcks åtta år i församlingen fick långtgående följder. Två välfyllda högmässor kom för lång tid framåt att hållas i Uddevalla söndag efter söndag. Sitt ursprung i denna bohuslänska stad vid Båveåns mynning hade bl.a. den färgstarke och högkyrkliga, enligt ryktesfloran också för svordomar benägne ärkebiskopen Anton Niklas Sundberg liksom Strängnäs biskopen Uddo Ullman. Till sina teologiska studier i Lund respektive Uppsala hade de nått via stiftsgymnasiet i Göteborg, som fostrat ett flertal högt uppsatta kyrkomän. Under biskopar som Edvard Rodhe och Carl Block behöll schartauanismen sin starka ställning på Västkusten. Även de mer sentida Bo Giertz och Bertil Gärtner knöt väl an till traditionen, inte minst genom sitt motstånd mot kvinnliga präster.

Utmärkande för Göteborgs stift var framväxten av prästklaner som Block, Cervin, Norborg och Rexius. Till de mer bemärkta hörde även Franck. Den bok med titeln *Giv mig, min son, ditt hjärta* som Eskil Franck, prästvigd, docent i Nya testamentets exegetik, ledare för prästutbildningen vid Uppsala universitet, därefter rektor för lärarhögskolan i Stockholm, och nu överintendent vid Forum för levande historia nyligen utgett är därför en initierad inifrånskildring av en religiös miljö, där författaren har djupa rötter. Uddevalla står i berättelsens centrum även om den bara namnges vid något enstaka tillfälle och i övrigt går under beteckningen småstaden.

Fotografierna visar tydligt vilken stad som avses och för den som i likhet med undertecknad studerat vid dess läroverk och konfirmerats i dess kyrka av en präst som satt i domkapitlet och valt Luthers lilla katekes som konfirmationsbok, är det inte svårt att känna igen sig. Detaljerat skildrar författaren sin uppväxt i staden, där fadern, Gerhard Franck, var först komminister, sedan kyrkoherde. Även genom modern var hans släkt djupt förankrad i den specifika schartauanska prästmiljön.

Här ingick en allmänt konservativ samhällssyn, som idéhistorikern Oscar Hörmander väl kartlagt i en avhandling från 1980 med titeln *Schartauanismen och samhället, en studie i religiösa och politiska idémötsättningar 1890–1933*. Där ryms en fientlighet mot tidens folkrörelser, nykterhet, frikyrkor och idrott, därför att dessa utmanade kyrkans makt i tid och engagemang. För den uppväxande Eskil var särskilt söndagarna problematiska. Han accepterade utan knot att delta i tre gudstjänster men ville gärna få tid över för sitt idrottsengagemang. Speciellt omhuldad var fotbollen, en sport som han både ville utöva och titta på under helgerna. Familjens förbud häremot såg han som hyckleri, eftersom sport på TV tilläts och där även fadern kyrkoherden kunde visa livligt engagemang. Den unge Eskil såg detta smusslande, utåt och för skenets skull, som ovärdigt och oförsvarligt.

I miljön fanns också politiska övertoner, som inte alltid var så rumsrena, även om de låg längre tillbaka i tiden. Mycken skepsis och ren fientlighet hade schartauanismen visat gentemot Nathan Söderbloms ekumeniska strävanden, som de tog sig uttryck i Stockholmsmötet 1925 och som ju t.o.m. förlänade ärkebiskopen Nobels fredspris. Antisemitismen, ett omisskännligt arv från Martin Luther, framträdde under världskrigens år allt mer öppet. Ivar Rhedin, kyrkoherde i Säve och redaktör för den nazisympatiserande Göteborgs Stiftstidning, i ständig polemik med Torgny Segerstedts Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, saknade inte beundrare bland det schartauanska prästerskapet och kyrkfolket. Även Kyrkliga Folkpartiet, som bildades 1930 och deltog i några val, var anfrätt av den bruna smittan även om bekännelsestroheten och moralkonservatismen utgjorde stommen.

Naturligt nog är det främst kring de teologiska tvistefrågorna Francks bok kretsar. Där berörs det inlag av antiintellektualism som schartauanismen rymde i så måtto att teologistudenter från hans egen tradition av sina rättroende rådgivare uppmanades gå igenom studierna så obesmittade som möjligt av den vetenskapligt